

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

Олександр Явоненко

•

ІСТОРІЯ «ЛІНГВІСТИЧНОГО ПОВОРОТУ» У ФІЛОСОФІЇ: ВІД ІДЕЇ ДО ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Історія незаперечно засвідчує, що визначення місця філософії в культурі пов'язане з усвідомленням способу ствердження філософської теорії. Мислителі нашого часу визначають різноматність філософствування як характерну ознаку «сучасної філософії», що допомагає їй розширити власні горизонти. Очевидно, найбільш адекватно специфіка сучасної філософії виявилась у явищі, котре Г. Бергман назвав «лінгвістичним поворотом». Парадигма філософії нашого часу відрізняється від філософських теорій XIX ст. передусім орієнтацією на вивчення мови.

Безумовно, філософія раніше досліджувала мову, але у XVIII—XIX ст. все це займало незначну частину філософської діяльності і в цілому вважалося підготовкою до філософського дослідження, а не самим філософським дослідженням. Проте в класичному типі філософствування дослідження мови зовсім втратило самостійне значення. І. Кант, Г. Гегель та інші розробили підхід до світу, опертий на категорії буття та мислення, завдяки чому виникла тенденція зведення законів мови до законів онтологічного та гносеологічного характеру. Знання про мову використовувалися переважно як засіб ілюстративно-пізнавальних аналогій. Довго не зважалося на те, що проблема мови набула окремого значення, і її продовжували аналізувати у межах понятійно-рефлексивної техніки мислення XVIII—XIX ст. Правда, дещо осторонь була англійська емпірична філософія від Ф. Бекона до Д. С. Мілля. Вона рішуче взялася за аналіз мовних виразів, хоч і англійські мислителі були схильні розглядати такий аналіз як передуючий філософському дослідженню.

Проте, досвід раціоналізму XVIII—XIX ст. дедалі більше переконував у тому, що діяльність людської свідомості пов'язана з мовним виразом і що у зв'язку свідомості та мови криється великий філософський зміст. Зрозумілішим ставав той факт, що масштабне вирішення філософських проблем неможливе без урахування властивого їм мовного аспекту, це робило необхідним пізнання специфіки мови як елемента культури, але таке дослідження було неможливе доти, доки філософія керувалась класичною парадигмою, опертою на принцип взаємодії буття і мислення.

Філософія ж XX ст., на відміну від філософії попередніх віків, вже не абстрагується від мовного аспекту власних проблем. Тому-то завдя-

ки «лінгвістичному повороту» філософські питання постійно повернуті до дослідника своєю концептуально-мовною стороною, в якій і вбачається сама «суть справи». Інакше кажучи, особливість сучасної філософії позначена радикальним переосмисленням та вирішенням світоглядних проблем з позиції мови. Вона бачить у мові не просто засіб фіксації та передачі деякого змісту, але й самостійний об'єкт дослідження, необхідний компонент раціонального дискурсу. Через те новітній філософії притаманні програми та концептуальний апарат філософії мови. Філософська теорія мови внаслідок «лінгвістичного повороту», таким чином, постала сучасною формою критичної філософії.

Важливо підкреслити, що ми зовсім не зводимо сучасну філософію до філософії мови, але вважаємо, що «лінгвістичний поворот» мав парадигматичне значення для сучасної філософії. Він висвітив той специфічний ракурс, котрий тематизувався як дослідження співвідношення «мова—свідомість—реальність».

Постановка питання про парадигматичне значення «лінгвістичного повороту» в філософії вимагає додаткових пояснень щодо вихідних сил філософської теорії мови. Адаже від зародження ідеї до її реалізації у формі парадигми завжди буває кілька стадій. Так, кожна ідея в історії філософії має своє змістовне значення, а її теоретичне здійснення в історії філософії завжди залежить від того, яким чином це робиться. М. Шлік наголошував: «Если мы встретились с подлинной проблемой, то в теории всегда можно открыть путь, приводящий к ее решению. Ибо очевидно, что указание пути решения совпадает с указанием смысла проблемы».¹

Перш за все виникає питання про обставини, за яких виник «поворот до мови». Питання це не таке тривіальне, як здається на перший погляд. Фактично воно залишиться без відповіді, якщо ігнорувати дослідницьку ситуацію початку ХХ сторіччя, що передувала переорієнтації філософської думки і зробила її можливою. Звісно, ми не маємо можливості тут детально аналізувати згадану ситуацію, але вважаємо занеобхідне підкреслити деякі моменти, що допомагають зрозуміти історичний контекст «лінгвістичного повороту». Йдеться про те, що філософська концепція мови виникла не із інтересу «до мови заради мови». Скоріше вона відображала інші мотиви — головним чином у галузі логіки та епістемології.

Так, поява теорії мови Г. Фреге пов'язана з аналітичними дослідженнями в галузі логіки та засад математики. Це також стосується теорії мови Б. Рассела та раннього Л. Вітгенштейна. Саме завдяки працям цих мислителів мова стала викликати філософський інтерес. Більше того, у межах їх досліджень поступово формується той специфічний інтерес до мови, що здобув згодом назву «лінгвістичного повороту» у філософії. Мається на увазі семантичний аспект процесу розуміння. Представники раннього етапу аналітичної філософії були переконані, що спрямовують філософію до нового шляху.

Слід визнати, що вони мали рацію. Хоч філософія тепер не підтримує Фреге, Рассела, Вітгенштейна з деяких питань, вона сприйняла від них головне: філософське дослідження мови принципово реалізується як аналіз семантики процесу розуміння та властивих йому логічних передумов.

Разом з тим «лінгвістичний поворот» зустрів опір, особливо з боку марксизму, який заперечував його плідність для філософії. І тут треба дати деякі пояснення. По-перше, у теоретичному плані важливо підкреслити, що мова, досвід та свідомість мають граничне філософське значення, оскільки ці терміни визначають сферу людських можливостей. Перспектива бачення, що пропонується цими термінами, воістину

універсальна. Так, Л. С. Вигодський зазначає: «Если язык так же древен, как сознание, если язык и есть практическое, существующее для других людей, то очевидно, что ни одна мысль, но все сознание в целом связано в своем развитии с развитием слова. Действительно, исследования на каждом шагу показывают, что слово играет центральную роль в сознании в целом, а не в его отдельных функциях. Слово и есть в сознании то, что, по выражению Л. Фейербаха, невозможно для одного человека и возможно для двух. Оно есть самое прямое выражение исторической природы сознания».²

Отже, зовсім не довільно мова стала мислитись як найперша форма будь-якого духовного досвіду. Саме як форма досвіду мова «увійшла» у філософію і стала об'єктом дослідження.

По-друге, виявилось, що мова має унікальну властивість висвічувати свої характеристики на певному рівні емпіричності. Внаслідок процедур верифікації редукція стала більш предметно вираженою, оскільки набула форми експліцитного виведення. Філософських висновків з «аналізів» тієї чи іншої ділянки мови. Методологічна перевага аналітичного підходу порівняно з іншими, безумовно, сприяла переорієнтації сучасної філософії на дослідження мови.

Таким чином, поняття «мови» не тільки набуло самостійну філософську значущість, але, на нашу думку, дослідження мови становить помітну рису сучасної філософії.

Нині філософія мови або аналіз тієї чи іншої ділянки мови розуміється як заключна частина гігантського теоретичного дослідження людської свідомості. Внаслідок цього загальна суть «повороту до мови» розкривається як пошук ефективного вирішення центральної проблеми філософії усіх часів — проблеми свідомості.

Вихідним для такого вирішення є твердження про те, що філософія свідомості підмінює предмет філософського дослідження. Так, Л. Вітгенштейн відзначає небезпеку неправильного виділення предмета інтересу й підміни мети філософського дослідження саме традиційною філософією свідомості. Йдеться про те, що вияви свідомості філософи схильні помилково вважати зовнішніми ознаками унікального устрою свідомості як предмета вивчення. Відгадку ж філософських проблем свідомості пов'язують із розкриттям особливих механізмів, що нібито забезпечують цю діяльність. Між тим, вивчення механізмів свідомості — справа не філософа, а психолога. Дійсно, філософія свідомості у власному змісті створює замкнуте коло: аналіз досвіду свідомості здійснюється у термінах свідомості. Вийти з цього кола ми в змозі, вказавши на те, як можна проаналізувати досвід свідомості.

Аналітична філософія, зокрема, встановила, що до різноманітних аспектів людського досвіду, свідомості, розуміння доводиться звертатися через особливе раціональне усвідомлення. Воно являє собою «вторинну» концептуалізацію певних явищ, котрі попередньо вже були якось зафіксовані мовою, бо все усвідомлюється численними мовними формами. Лише у мовній формі процеси мислення набувають ту точність, котра робить їх доступними для аналізу. При цьому здається, нібито проблеми свідомості, взяті в досить специфічному річизі концептуалізму, далекі від філософії. Насправді ж — це єдино можлива філософська постановка власне філософської проблеми «світ-людина», «буття-свідомість», «реальність-мислення». Подолання «чистої» філософії свідомості у філософській теорії мови, таким чином, дало підставу дійсній філософії свідомості.

Крім цього, реалізація ідеї «лінгвістичного повороту» дозволила звести проблеми свідомості до проблем моделювання смислової або

семантичної сторони мови. Отже, темою теоретизування поставало значення мови, а не питання свідомості. Саме аналіз значень в методологічному плані виявляє те чи інше розуміння зв'язку між свідомістю, мовою та реальністю. Інакше кажучи, «лінгвістичний поворот» означав орієнтацію філософських досліджень на конкретний аналіз проблеми значення.

До цього моменту йшлося про теоретичний зміст або ідейний аспект «повороту до мови» у сучасній філософії. Однак, ми не повинні забувати, що сучасна філософія, як філософія мови, ствердилась як концепція чи теорія внаслідок особливої методологічної рефлексії, тобто як методологія. Не випадково в класичній версії лінгвістичної філософії (Л. Вітгенштейн, Г. Райл, Л. Остін та ін.) мета філософського аналізу мислилась не у вигляді теоретичного результату, а представлялась виключно практично. Тобто, вишукувались прийоми «висвічування» непсихологічних механізмів реально протікаючої, історично створеної вербалізованої свідомості.

Саме в цьому аспекті сучасні дослідники отримали нетривіальний набір технічних прийомів та засобів, аналітичних процедур. Вони перетинаються, переходять, повертаються одна до одної різними сторонами. Суть методології мовного аналізу, на наш погляд, можна визначити як мовне моделювання, завдяки якому методологічна критична рефлексія філософії мови являє собою умовні побудови, що мають пізнавальний характер і за своєю суттю близькі до «ідеальних типів» М. Вебера. Правда, доцільно зауважити, що досить часто практика аналітичного аналізу страждає надмірними спеціальними подробицями. Цінність філософії ніколи не вимірювалась і ніколи не вимірюватиметься ступенем її заглибленості в спеціальні аспекти вивчення суцього.

Слід наголосити також на тому, що тенденція філософії мови часто виявляється як «перехід кордонів». Так, Б. Страунд констатує: «Исследователи сегодня меньше беспокоятся из-за перехода границ, первоначально предписанных собственно философии языка, и подчеркивают важность общей теории...»³. Тобто, сучасний стан філософії характеризується інтегративною тенденцією, що виявляється у створенні синтетичних концепцій, котрі поєднують аналітичний, феноменологічний, герменевтичний та інші підходи.

Тепер, очевидно, необхідно підкріпити сказане вище, вказавши на основні віхи реалізації «лінгвістичного повороту» в історії філософії. Зокрема, варто нагадати про те, що філософія мови на інтелектуальній сцені ХХ ст. виступає з абсолютистськими домаганнями традиційної метафізики. Формування основних посилів філософії мови припадає на 20—30 роки, відповідає вихідному проекту Б. Рассела, Л. Вітгенштейна і Г. Фреге. Це було «довольно отчаянной попыткой держать какое-то свободное пространство для философии. Философы пытались отгородить некое пространство априорного знания... Это была попытка найти замену для «трансцендентальной установки» Канта».⁴

Основна ідея полягала в обґрунтуванні того, що вживання мови може отримати специфічно філософське пояснення в термінах умов можливого. Тобто вихідною була мета надати мові трансцендетальний характер. Філософія мови повинна була виробити умови можливості опису речей, як Кант хотів сформулювати умови можливості досвіду. Відповідно до вихідного задуму переорієнтація філософії на аналіз мови планувалась, таким чином, як специфікація традиційно філософського підходу, через що і «лінгвістичний поворот» спочатку продовжив традиційну установку на трансцендеталізм.

Разом з тим, філософія мови з самого початку включала в себе ви-моги нового способу філософського аналізу, його нових засобів і при-йомів.

Б. Рассел, Л. Вітгенштейн, Г. Фреге такий новий спосіб вбачали у новій логіці. Вони почали свої дослідження з виявлення природи ре-чень, тобто того, як можна виявити дійсну форму речі за зовнішньою лінгвістичною оболонкою. Логічна форма стала елементом зв'язку між реальністю й реченнями, що її представляють, а аналіз зводиться до виявлення логічної форми речень.

Дослідницьку програму вказаного підходу можна однозначно схарактеризувати як «логічне прояснення речень», що відповідало «Фі-лософській граматиці». При цьому програма неминуче реалізувала й певну онтологію, бо для таких досліджень не було розбіжностей між виявленням дійсної форми речень і вивченням природи реальності. То-му здавалось, що нередукованість «чистих форм» мислення повинна га-рантувати автономію філософії. Адже вона мала створити логічно до-вершену мову, яка стала б зразковою формою мови в цілому і, відпо-відно, будь-якої конкретної мови.

Так мова стає особливим предметом філософської теорії) що кон-статується як філософська теорія, що керується семантичним підходом. Семантика описує дану нам мовну реальність, наче спостерігаючи її зо-вні, завдяки чому, з одного боку, мова жорстко членується на рівні, а з другого — формується уявлення про мову як органічне ціле, що обу-мовлене своїми межами. Саме уявлення про «межі мови» створює те-оретичний горизонт філософії мови, в поле зору якої потрапляють осо-бливого роду лінгвістичні сутності, котрі визначально засновують мову. Вони можуть бути контекстом і поясненням, але самі не можуть бути вписані в контекст і пояснення.

Сутності такого типу самі є умовами свого лінгвістичного опису, Е. Жильсон вдало назвав їх «філософськими константами мови». Так, «логічні об'єкти» Б. Рассела і «прості імена» Л. Вітгенштейна за своєю філософською компетенцією суголосні «ідеям» Платона і кантівським категоріям. Відповідно до «констант мови» у межах семантичної пара-дигми здійснюється моделювання мови як самодостатньої системи інва-ріантних одиниць — значень. Причому ця система орієнтована на прояс-нення відносин між мовою та реальністю, тобто на ствердження метафі-зики мови. Оскільки, відповідно до вихідного проекту Б. Рассела і Л. Вітгенштейна, мова своєю логічною структурою відображає структу-ру світу, остільки формується концепція мови як «картини світу».

Однак і в цьому випадку претензії традиційної метафізики зіткну-лись із значними труднощами. Фрегівські «умови можливості» опису, що були покладені в основу трансцендентального підходу до мови, бу-ли поставлені під удар ідей «семантичної облоги». З'ясувалось, що від-носно понять, котрі фіксують умови можливості опису речей, теж вини-кає проблема можливості. Тим самим було визнано обмеженість логіч-ної семантики.

Так, Л. Вітгенштейн ще у своєму «Логіко-філософському трактаті» сформулював тезу про «невизначеність» меж мови, а Е. Гуссерль при феноменологічному аналізі мови виявив клас особливих номінацій, не-прозорих для традиційної логіки через неможливості їх зведення до фе-номенологічного самопредставництва. Цей «феномен непрозорості» по-служував мотивом таких імперативів, як «Назад до цілини» і «Не ду-май, а дивись» у філософії Л. Вітгенштейна і «Назад до самих речей» і «Вчиться бачити» у феноменології Е. Гуссерля. Для нас принципово важливо прослідкувати наслідки відкриття «непрозорості» для долі і перспектив філософської теорії мови.

Як реакція на згадане відкриття, виник так званий «прагматичний поворот» у філософії мови. Саме він цілком відповідає формуванню власне лінгвістичної філософії чи філософії лінгвістичного аналізу, як: найвпливовішого на сьогодні напрямку аналітичної філософії. Засновником його по праву слід вважати Л. Вітгенштейна другого періоду його філософської діяльності. Значний вплив на формування ідей лінгвістичного аналізу зробив також Дж. Мур, та все ж розгорнуте формування принципів установок цього напрямку, як і створення техніки аналізу, належить Л. Вітгенштейну.

Коли разом з пізнім Л. Вітгенштейном було поставлене питання про те, чи можливе «чисте» дослідження мови, з'ясувалось, що воно неможливе і що семантика повинна бути конкретно витлумачена. Р. Рорті так коментує ситуацію, що виникла: «Здесь суммировано то, что Хакинг называет «смертью значения»: конец попытки придать языку трансцендентальный характер».⁵

Лінгвістичний аналіз при цьому свідомо протиставляє себе суто логічному аналізу мови. Грунт для цього протиставлення утворює заперечення тези про нерелевантність для дослідження мови позамовних явищ і факторів. Підкреслюється, що мова, яка живо використовується, має багато підрозділів, сфер («мовні ігри» Л. Вітгенштейна, «категорії мови» Дж. Райла, «мовні пласти» Ф. Вайсмана і т. д.) і поєднана з ситуацією вжитку. Логіка одних і тих же речень в різних мовно-ситуаційних контекстах принципово різна. Зумовлене це тим, що контекст вживання мови включає і мету того, хто говорить, і вираз ставлення до обставин мовлення тощо. Внаслідок цього припускається не підпорядкованість одних речень іншим, а їх включність у реальну людську життєдіяльність. Мова, вважав Л. Вітгенштейн, є також «форма життя».

Лінгвістична філософія, сприймаючи мову як аспект життя, таким чином підриває трансцендентальний підхід до мови, роблячи сумнівною саму можливість філософського вчення про мову. Орієнтація на вивчення реальних умов функціонування мови в перспективі перетворюється в аналіз того, що реально є в мові, а також на розгляд з допомогою певної техніки досліджень різноманітних речень мови, що не передбачає ніяких метафізичних висновків. Робота ця, власне кажучи, безкінечна, про що свідчить творчість Дж. Остіна. Лінгвістичний аналіз в цьому випадку виходить за межі філософії, перетворюючись у якусь спеціальну дисципліну, що не є ні філософією, ні лінгвістикою. Сам Дж. Остін називав її «лінгвістичною феноменологією». Принаймні, М. Дамміт має рацію, що, коли погодитись із точкою зору Остіна, то ніяка «систематична теорія мови» неможлива, а значить, неможлива філософія мови, що претендує на певну системність.

Разом з тим, треба визначити, що різкий поворот до вивчення реальних умов функціонування мови у дослідженнях 60—70 рр. нашого століття цілком логічний. Він став реакцією на «чистий» аналіз мови, якого прагнули прибічники логіки. Водночас програма критичного аналізу мови «висвітлила» можливості позитивного підкріплення «чистого» дослідження мови, створюючи нову основу для проведення трансцендентального аналізу мови, а значить і філософської теорії мови.

З'явилась внаслідок цього можливість повернення до семантичної парадигми, але вже враховуючи здобутки досліджень реальних умов її функціонування. Лінгвістична філософія виявляється в цьому плані своєрідною «метафізикою» або теорією мови, що виконує роль «наатуралізованої семантики». Історично в образі лінгвістичного аналізу аналітична філософія доходить до тієї межі, коли вона, по суті, заперечує себе і виходить за власні межі. Вкажемо також, що ми не ставили за мету повністю «відтворити історію «лінгвістичного повороту» у філософії. Мета була показати, що ця подія має парадигматичне зна-

чення для сучасної філософії, виявляє її специфіку і перспективу. Отже, узагальнити викладене можна таким чином.

Традиційно «лінгвістичний поворот» у філософії вважався реалізацією радикальної «антиметафізичної» програми. Проте реальна історія «лінгвістичного повороту» показує, що питання постає про найкращу «теорію розуміння». Виникли підстави говорити про можливість побудови своєрідної раціональної метафізики (універсальної семантики), що здатна бути ідейним джерелом нової програми метафізичних досліджень. Реалізація її дозволить верифікувати вихідну тезу про первинність онтологічно закоріненого досвіду свідомості, руйнуючи згубну для нього тезу самоочевидності. Все це відповідає загальній спрямованості сучасної філософії, а обґрунтування її перспективи є завданням величезного масштабу.

Джерела та література:

1. Шлик М. Поворот в философии // Аналитическая философия: Избранные тексты. — М., 1993. — С. 30.
2. Выгодский Л. С. Мышление и речь // Собр. соч.: В 6 т. — М., 1982. — Т. 2. — С. 361.
3. Страуд Б. Аналитическая философия и метафизика // Аналитическая философия: Избранные тексты. — М. 1993. — С. 169.
4. Рорти Р. Витгенштейн, Хайдегер и гипотезирование языка // Философия М. Хайдегера и современность. — М., 1991. — С. 121.
5. Там само.

